

ΜΑΝΔΡΑΓΟΡΑΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΖΩΗ * ΤΕΥΧΟΣ 25 * ΔΡΧ 2.500

**Θανάσης
Κωσταβάρας**

Η Ποίηση της "ήπτας" ...Σαν ένα ποτάμι που ανοίγει προς το μέλλον την ζωή του

**Byρων
Λεοντίδης**

Ένας όρος για δυο ποιητές

Ο

ός είναι «Η ποίηση της ήττας». Και ποιητές ο Θανάσης Κωσταβάρας και ο Βύρων Λεοντάρης. Πρώτα μερικά σχόλια για τον όρο και μετά για τους ποιητές.

Α

Η φράση «ή ποίηση της ήττας» οφείλεται στο Βύρωνα Λεοντάρη. Μέ αυτόν τον τίτλο δημοσίευσε σχετικό δοκίμιο στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* (τεύχος 106-107, Οκτώβρης-Νοέμβρης 1963) και προκάλεσε άμέσως τήν, μάλλον παρωχημένου προβληματισμού, αντίδραση του Τάσου Βουρνά στο ίδιο περιοδικό (τεύχος 109). Στο κείμενο του Βουρνά απάντησε ο Λεοντάρης, καθώς και ο Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, από τις σελίδες πάλι της *Επιθεώρησης Τέχνης* (τεύχος 110 και 113 αντίστοιχα). Έκτός από τὰ δημοσιεύματα αυτά, τὸ δοκίμιο του Λεοντάρη συζητήθηκε ευρύτερα και σχολιάστηκε ποικιλότροπα. Σέ μεγάλο βαθμό πάντως στά νεότερα χρόνια ἀμφισβητήθηκε ἡ ἐγκυρότητα του ὄρου «ποίηση της ήττας».

Σύμφωνα με τὸ κείμενο του Λεοντάρη «ή ποίηση της ήττας» ἐμφανίζεται γύρω στο 1960, σάν «μιά νέα ποιητική πραγματικότητα» ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ γραφτὰ πολλῶν ἀριστερῶν ποιητῶν. «Ἡ καταγωγή» γράφει «καί οἱ ρίζες της ποίησης της ήττας ἀνάγονται στήν ἀντιστασιακή ἰδεολογία. Ἡ ποίηση της ήττας βασικά εἶναι μιά βαθιά κρίση καί ἴσως τὸ τέλος της ἀντιστασιακῆς ἰδεολογίας καί της ἀντιστασιακῆς ποίησης. Οἱ ἱστορικές ἐξελίξεις πού ἀλματικά συντελοῦνται στά κρίσιμα σύγχρονα ἀνθρώπινα προβλήματα, ἀποκαλύπτουν μέρα μέ τή μέρα ὄλο καί περισσότερο τήν ἐσωτερική ἀνεπάρκεια, τήν ἀντιφατικότητα καί τήν οὐτοπικότητα πολλῶν ἀπό τίς βασικές ἀντιλήψεις της ἀντιστασιακῆς ἰδεολογίας. Ὁ ἀντιστασιακός ποιητής ἦταν ἀπόλυτα πεπεισμένος γιά τὸ ἀνεξάντλητο του ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, γιά τόν ἀτομικό καί ὁμαδικό ἥρωισμό. Σήμερα νιώθει τὸ μέλλον μέσα στό παρόν του, ἀρνεῖται νά δεχτεῖ τήν ἔννοια της “μεταβατικότητας” της ἐποχῆς καί της ζωῆς του. Πίστευε σέ ὁρισμένες κοινωνικές καί πολιτιστικές κατακτήσεις. Τώρα κι αὐτές μπαίνουν σέ ἀμφισβήτηση καί κριτικό ἔλεγχο. Τέλος, θεωροῦσε τόν ἑαυτό του σίγουρο καί ὑπεύθυνο γιά τήν ποίησή του, γιά τήν ἐπίδρασή της στή μεταμόρφωση του κόσμου, ἐνῶ σήμερα ὁ ποιητής αἰσθάνεται τήν ποιητική του λειτουργία σάν ἄχρηστος».

Ὅπως φαίνεται ἀπό τὸ ἀπόσπασμα αὐτό, ἔχουμε νά κάνουμε μέ τρία βασικά δεδομένα: τήν «ἀντιστασιακή ἰδεολογία», τήν «ἀντιστασιακή ποίηση» καί τήν «ποίηση της ήττας».

Τί εἶναι ὁμως ἡ «ἀντιστασιακή ἰδεολογία»; Τὸ κείμενο του Λεοντάρη δέν δίνει περισσότερες ἐξηγήσεις ἀπό ὅσες διαφαίνονται στό παραπάνω

ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΡΑΓΗ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ 27

ἀπόσπασμα. Ἡ λέξη ἀντίσταση συνδέεται συνειρμικά μέ τήν ἰταλογερμανική κατοχή καί τήν ἑλληνική ἀντίσταση στους κατακτητές αὐτούς — ἰδίως στους Γερμανούς. Ὑπῆρχε, πέρα ἀπό τή γενική ἀντίθεση πρὸς τούς κατακτητές, ὁρισμένη συγχροτημένη ἰδεολογία ἀπό τήν ὁποία διαπνεόταν ἡ κατοχική ἀντίσταση; Ἡ φράση «Ὁ ἀντιστασιακός ποιητής ἦταν ἀπόλυτα πεπεισμένος γιά τὸ ἀνεξάντλητο του ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, γιά τόν ἀτομικό καί ὁμαδικό ἥρωισμό» μᾶς πηγαινέει πρὸς τήν κατοχική ἀντίσταση. Ἡ ἐπόμενη φράση ὁμως «Σήμερα νιώθει τὸ μέλλον μέσα στό παρόν του, ἀρνεῖται νά δεχτεῖ τήν ἔννοια της “μεταβατικότητας” της ἐποχῆς καί της ζωῆς του» μοιάζει νά ἀναφέρεται σέ γνωστό δόγμα του Σοβιετικοῦ Κ. Κ. Ὅτι δηλαδή θά χρειαζόταν μιά μεταβατική ἐποχή σκληρῶν θυσιῶν γιά νά φτάσει ἡ κομμουνιστική κοινωνία σ’ ἕνα —ἀπροσδιόριστο χρονικά— ποθούμενο μέλλον. «Σήμερα νιώθει» ὁ ποιητής ἔτσι, ἄρα νωρίτερα ἦταν «ἀπόλυτα πεπεισμένος» ἐπίσης καί γιά τήν ἀναγκαιότητα αὐτῆς της «μεταβατικῆς» ἐποχῆς κ.λπ. Πίστη λοιπόν στό ἀνθρώπινο δυναμικό, στή μεταμορφωτική δύναμη της ποίησης καί ἥρωικό πνεῦμα, μέ στόχο ἕνα ποθούμενο μέλλον, μέ ὅσες θυσίες κι ἂν ἀπαιτεῖ τὸ παρόν. Κάπως ἔτσι. Θά μπορούσε κανεὶς νά σκεφτεῖ ὡς «ἀντιστασιακή ἰδεολογία» τήν ἰδεολογία της ἀριστερᾶς μέσα στά χρονικά πλαίσια της ἀντίστασης. Ἀμφιβάλλω ὥστόσο ἂν μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο θά προσδιόριζε μὲ σαφήνεια ὁρισμένη «ἀντιστασιακή ἰδεολογία». Προσωπικά κρίνω πὺς ἡ φράση «ἀντιστασιακή ἰδεολογία», ὡς ὄρος, παραμένει μέσα στό οἰκεῖο κείμενο ἀσαφῆς σέ βαθμὸ πού νά ἀποτελεῖ βασικό μειονέκτημα του ὄλου κειμένου.

Τὸ δεύτερο δεδομένο, ἡ «ἀντιστασιακή ποίηση», εἶναι περισσότερο προσδιορίσιμη ὡς ποίηση πού ἐνσάρκωνε τὸ πνεῦμα της κατοχικῆς ἀντίστασης —της κατοχικῆς ἀντίστασης καλύτερα ἀπὸ τή μεριά της ἀριστερᾶς. Ὁ συγγραφέας τῆ συνδέει μέ τήν «ἀντιστασιακή ἰδεολογία», μιά καί τήν ἀναφέρει σάν παράλληλο πνευματικό προϊόν. Ὅπως καί νά ἔχει ἔχουμε τὸ περιθώριο νά τήν ἐννοήσουμε σαφέστερα ὡς ποιητική πράξη. Μιά ποίηση δηλαδή αἰσιόδοξη καί μαχητική, ἐλπίζοντας σ’ ἕνα καλύτερο αὔριο, ὑμνητική ἔως καί κηρυγματική, πού ἐξαιρεῖ τήν ἐλευθερία καί τὰ ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη καί ταυτόχρονα πιστεύει «σέ ὁρισμένες κοινωνικές καί πολιτιστικές κατακτήσεις», πιστεύει στόν κοινωνικό ρόλο της κ.λπ.

Τὸ τρίτο δεδομένο εἶναι «ή ποίηση της ήττας». Τῆ λέξη «ήττα» μέσα σ’ αὐτὴ τῆ φράση ὁμολογῶ πὺς δέν τῆ χώνεψα ποτέ. Ἡττα τίνος καί ἀπὸ τί. Συνειρμικά παραπέμπει στή στρατιωτική ἣττα της ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς. Πρόκειται ἀκριβῶς γι’ αὐτό; Ἄν θεωρήσουμε τὸν ὄρο «ποίηση της ήττας» σ υ μ β α τ ι κ ὸ καί περιοριστοῦμε στά γνωρίσματα πού της ἀποδίνει ὁ συγγραφέας της, βγαίνουν περίπου τὰ ἀκόλουθα. Πρόκειται γιά μιά ποίηση πού ἀφορᾷ κατεχογῆν ἀριστεροῦς ποιητές (τά παραδείγματα πού ἀναφέρονται εἶναι ἀπὸ τήν τάξη τους). Εἶναι προϊόν ἀτομικοῦ προβλη-

ματισμού και συνειδησιακής κρίσης, έχει σαφώς αναθεωρητικό χαρακτήρα, έχει εξομολογητικό τόνο και η ποιότητά της είναι σχεδόν, ή τείνει να είναι, αντιστρόφως ανάλογη προς το ιδεολογικό φορτίο των ποιητών. Έπιπλέον είναι σέ μεγάλο βαθμό ποίηση μνήμης: «Ξαναβλέπει με νέο βλέμμα τά συντελεσθέντα, ανατρέπει τό νόημά τους. Διακρίνει πτυχές, πού δέν είχε πρίν υποπευθεῖ, διευρύνοντας ἔτσι τό συγκινησιακό του ὕλικό». Καί τέλος «σάν δημιουργήματα ἔντονης ἐσωτερικῆς σύγκρουσης, σάν λειτουργία συνείδησης σέ κρίση κυριαρχεῖται ἀπό μία πρωτοφανῆ ἔνταση συγκίνησης». Ἀπό ὄλο τό δοκίμιο τοῦ Λεοντάρη, καθώς καί ἀπό τήν ἀπάντησή του στό Βουρνά, «ἡ ποίηση τῆς ἡττας», ὡς ὄρος, ἀποκτᾶ νομίζω πῶς συγκεκριμένο περιεχόμενο ἂν ἀποδοθεῖ σέ ἀρκετούς ἀριστερούς ποιητές πού πέρασαν ἀπό τό στάδιο τῆς ιδεολογικῆς χειραγώγησης στό στάδιο τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Ὅταν λέω «στάδιο τῆς ιδεολογικῆς χειραγώγησης», ἐννοῶ τό στάδιο ἐκεῖνο κατά τό ὁποῖο οἱ ποιητές σκέπτονται, αἰσθάνονται καί ἐκφράζονται μέ γνώμονα τίς ἰδέες ἀπό τίς ὁποῖες ἐμφοροῦνται. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ ἰδέες παίζουν ρόλο πνευματικοῦ ὑπερεγώ, ἔτσι ὥστε οὐσιαστικά νά πρόκειται γιά μία μορφή ιδεολογικῆς ἀλλοτρίωσης, ὅπου τό ἄτομο δέν κρίνει τήν ιδεολογία μέ βάση τά δεδομένα τῆς προσωπικῆς του ζωῆς. Ἀντίθετα βλέπει, ἐρμηνεύει καί ἀνάγει τά δεδομένα τῆς προσωπικῆς του ζωῆς στό ιδεολογικό του πιστεύω. Εἶναι στήν περίπτωση αὐτή ἕνας πιστός. Ὅταν ὁμως τό ἄτομο αὐτό ξεπεράσει τό στάδιο τοῦτο, βλέποντας τόν κόσμον καί τήν ιδεολογία του μέ κριτήριο τά ἐνδόμυχα στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς του ζωῆς, τότε ἡ ιδεολογία του παύει νά ἀποτελεῖ αὐθεντία. Ἴσως δέν ἀπορρίπτεται τελεσίδικα, ἀλλά πάντως κρίνεται καί ὅπωςδήποτε ἀλλάζει ἡ πυξίδα τῶν σκέψεων, τῶν αἰσθημάτων καί τοῦ λόγου τοῦ ἀτόμου. Τώρα προέχει ὁ προσωπικός συνειδησιακός λόγος. Στούς ἀριστερούς ποιητές, τούς ὁποῖους ἀφορᾷ τό κείμενο τοῦ Λεοντάρη, ἡ χειραφέτηση αὐτή ἀπό τήν αὐθεντία τῆς ιδεολογίας τους ἴσως βοηθήθηκε ἀπό τά πολιτικά καί στρατιωτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Τό σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ χειραφέτησή τους ἔχει χρωματιστεῖ ἀπό τά γεγονότα αὐτά, κάτι πού ἦταν ἀναπόφευκτο, ἀφοῦ τά ἔζησαν ὡς ἱστορικό κληρο τους. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι, ἐφόσον πρόκειται γιά ποιητές, ἡ χειραφέτηση αὐτή ἀργά ἢ γρήγορα θά συντελοῦνταν αὐτοδύναμα: θέλω νά πῶ δυνάμει τῆς ποιητικῆς τους ἀναζήτησης. Πάντως μέσα στά δοσμένα ἱστορικά πλαίσια ὁ καθένας ποιητής τράβηξε τό δικό του ὁδόν, σύμφωνα μέ τίς δικές του ἰδιοσυγκρασιακές ἰδιαιτερότητες. Ἦδη ὁ Λεοντάρης πρόλαβε νά σκιαγραφήσει, σέ μία πρώτη φάση, δύο ποιητές αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Τό Θανάση Κωσταβάρα, ἀπό τήν πλευρά τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς *Ὁ Γυρισμός*, 1963 καί τόν Τίτο Πατρίκιο ἀπό τήν πλευρά τῆς συλλογῆς του *Μαθητεία*, 1963. Παρακάτω θά παρακολουθήσουμε, ἀπό τή συγκεκριμένη ἀποψη, πῶς ξεκίνησαν καί σταδιακῶς ἐξελίχθηκαν οἱ δύο ποιητές πού ἀνάφερα στήν ἀρχή, ὁ Θανάσης Κωσταβάρας καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ ἐπίμαχου δοκίμιου, ὁ Βύρων Λεοντάρης. Στό μεταξύ θά ἤθελα νά κάνω δύο γενικότερες ἐπισημάνσεις.

α) Τόν καιρό πού δημοσιεύθηκε τό δοκίμιο τοῦ Λεοντάρη στήν *Ἐπιθεώρηση τέχνης*, ἡ ομάδα πού ἔβγαζε τό περιοδικό καί ὁ κύκλος της, πραγματοποιοῦσε ὁρισμένο ιδεολογικό ἀνοιγμα. Ἀναφορικά δηλαδή μέ τά καλλιτεχνικά πράγματα ἐκδηλωνόταν ἕνα πνεῦμα ἀναθεωρητικῆς στάσης ἀπέναντι στή στενή κηδεμονία πού ἀσκούσε μέχρι τότε ἡ κομμουνιστική ιδεολογία. Ἦδη ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἀπό τούς ἀριστερούς διανοούμενους, στή Δυτική Εὐρώπη ἰδίως, γινόταν πολλή συζήτηση πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Στό ἴδιο τεῦχος τῆς *E.T.* πού δημοσιεύθηκε τό κείμενο τοῦ Λεοντάρη, ὑπῆρχε κείμενο τοῦ Λουί Ἀραγκόν μέ τίτλο «Γιά ἕνα ρεαλισμό χωρίς ὄρια». Ἦταν ὁ πρόλογος τοῦ Ἀραγκόν στό ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Ροζέ Γκαροντί πού εἶχε κυκλοφορήσει τότε στή Γαλλία. Στό τεῦχος 111-112 τῆς *E.T.* δημοσιεύθηκε ἐπίσης μετάφραση ἑνός σημαντικοῦ

δοκίμιου τοῦ Γκαροντί μέ τίτλο «Σκέψεις γιά τά ὄρια τοῦ ρεαλισμοῦ». Ὅπου, ὁ τότε ἀξιωματοῦχος τοῦ Γαλλικοῦ ΚΚ, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, σημείωνε πῶς «Μπορεῖ νά συμβεῖ στόν Σεζάν, ζωγραφίζοντας τρία κρεμμύδια πάνω σ' ἕνα τραπέζι, νά μᾶς δώσει μία πῶς ἔντονη αἴσθηση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, τῆς δημιουργικῆς του ἐξουσίας, τοῦ μεγαλείου κι ἐπομένως καί τῆς εὐθύνης πάνω στήν τύχη του, παρά πενήντα πίνακες τοῦ Μπονά πού παριστοῦν ἀνθρώπους ἢ ἱστορικά περιστατικά». Μία τέτοια ἀντίληψη ἀπό μαρξιστική πλευρά, γιά τά ὄρια τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης, ἀποτελοῦσε ἐκεῖνα τά χρόνια σωστή ἐπαναστατική ἀντίληψη. Τά κείμενα τοῦ Ἀραγκόν καί τοῦ Γκαροντί δημοσιεύτηκαν παράλληλα μέ πολλά ἄλλα ἀνάλογα στήν *E.T.*, ὅπου ἐκδηλωνόταν, ὅπως προανάφερα, ὁρισμένο ιδεολογικό ἀνοιγμα. Παρόμοιο καί πῶς ρηξικέλευθο ἀνοιγμα εἶχε κάνει λίγο νωρίτερα τό περιοδικό *Κριτική* τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη. Πρέπει πάντως νά παρατηρήσω πῶς τό κείμενο τοῦ Λεοντάρη, μολονότι κινήθηκε μέσα στήν εὐρύτερη ἀναθεωρητική τάση τῆς ἐποχῆς, δέν ξεκινούσε καί δέν βασίζοταν σέ ιδεολογικά δεδομένα, ἀλλά —κι αὐτό εἶναι ἡ ἀξία του— σέ ποιητικά κείμενα. Γιά τοῦτο ὁ ἴδιος ἔκανε λόγο «γιά μία νέα ποιητική πραγματικότητα».

β) Εἶπα προηγουμένως πῶς «ἡ ποίηση τῆς ἡττας», ὡς συμβατικός ὄρος, ἀποκτᾶ πῶς συγκεκριμένο περιεχόμενο ἂν ἀποδοθεῖ σέ ἀρκετούς ἀριστερούς ποιητές πού πέρασαν ἀπό τό στάδιο τῆς ιδεολογικῆς χειραγώγησης στό στάδιο τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Πράγμα πού ἰσοδυναμεῖ οὐσιαστικά μέ ιδεολογική χειραφέτηση. Τό πέρασμα ἀπό τό πρῶτο στάδιο στό δεύτερο τῶν ποιητῶν αὐτῶν, ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ στό πέρασμα τοῦ κάθε ποιητῆ ἀπό τό στάδιο τῆς μαθητείας στό στάδιο τῆς προσωπικῆς δημιουργίας του. Ὅλοι οἱ ποιητές ἀντιμετωπίζουν ἀρχικά ἕνα ἀνάλογο πρόβλημα. Θέλω νά πῶ ὅτι σέ μία πρώτη περίοδο υἱοθετοῦν ἀνεπίγνωστα κάποιο πλέγμα ἰδεῶν τό ὁποῖο συνεπάγεται ἡ μαθητεία τους σέ ὁρισμένα λογοτεχνικά (ἢ καί μή) προηγούμενα. Δέν πρόκειται βέβαια γιά μία συγκροτημένη ιδεολογία, ὅπως τῶν ἀριστερῶν ποιητῶν, ἀλλά δέν παύει γενικότερα νά ὑπάρχει ἕνα ὁμόλογο φαινόμενο χειραγώγησης ἀπό ὁρισμένα πρότυπα καί ὕστερα χειραφέτησης ἀπό αὐτά. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή θά ἔλεγα πῶς τό κείμενο τοῦ Λεοντάρη στήν *E.T.* ἐπισημαίνει τό ἰδιότυπο πέρασμα μίας σειρᾶς ἀριστερῶν ποιητῶν στήν ἀρχική φάση τῆς ὀριμότητάς τους.

B

Θανάσης Κωσταβάρας. Ὁ Λεοντάρης, ὅπως ἔχω πεῖ, μίλησε γιά τό πέρασμα τοῦ Κωσταβάρα στήν «ποίηση τῆς ἡττας» μέ τή συλλογή του *Ὁ Γυρισμός*. Σ' αὐτή τή συλλογή «ὁ ποιητής ἔχει ξεφύγει ἀπό τήν πληθωρικότητα καί τόν νατουραλισμό. Στίς πρῶτες του συλλογές ὁ Κωσταβάρας ἐμφανίζεται σάν ἕνας ἀντιπροσωπευτικός μετααντιστασιακός, πού θητεύει στόν ἐνθουσιαστικό τόνο καί τήν πανθειστική εὐφορία. Ἡ μεταστροφή του ἀρχίζει ἀπό τό *Κοντσέρτο* (1959), δίνει μία τελευταία μάχη νά κρατηθεῖ στό ἀντιστασιακό πνεῦμα μέ τήν *Ρωμέικη Σουίτα* (1959), καί μέ τόν *Γυρισμό* (1963) περνάει πιά στήν ποίηση τῆς ἡττας. Αὐτή ἡ ἀμφιταλάντευση τοῦ ἐξασφάλισε τή γνησιότητα τῆς φωνῆς του». Τήν περίπτωση τοῦ Κωσταβάρα ὁ Λεοντάρης τή θεωρεῖ ἀντιπροσωπευτική τῆς μῆς ἀπό τίς δύο τάσεις πού διέκρινε τότε στά πλαίσια τῆς «ποίησης τῆς ἡττας». Καί τῆς ἀποδίνει μερικά γενικά χαρακτηριστικά. «Κυριαρχεῖται ἀπό ἕνα ὑποκειμενικό πεσιμισμό. Τό γεγονός τῆς ἡττας ἀφορᾷ καί ἀνάγεται ἀποκλειστικά μᾶ καί καθολικά στό ἀνθρώπινο πρόσωπο.» «Ἡ ἀναδρομή στό παρελθόν σταματάει πῶς συχνά στίς καλές στιγμές τῆς μέχρι σήμερα ἀνθρώπινης πορείας. Ἡ ἀναθεωρητική λειτουργία συγκρούεται μέ τή μνήμη μόνο στό βαθμό πού ἀποκαλύπτει τώρα στοιχεῖα ἐγγενῆ μέσα σέ κάθε πράξη, στοιχεῖα πού θά ἔφεραν μοιραῖα τήν ἀναίρεσή της,

όταν αποκαλύπτει δηλαδή τό σπέρμα τῆς φθορᾶς μέσα σέ κάθε τι τό ἀνθρώπινο. Οἱ διαφευσμένες προσδοκίες ἔχουν τήν αἶγλη ἐρειπωμένων μνημείων, ὅχι τήν ἀποκρουστική θεά τῆς σήψης». «...Υπάρχει μιὰ ἀξιόλογη τάξη στή γύρω ὑλική πραγματικότητα» καί «ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦν τό περιεχόμενό τους ὁρισμένες ἀξίες, ὅπως ἡ ὁμορφιά, ἡ ἐλευθερία, ὁ ἥρωισμός, ἡ αὐτοθυσία κ.λπ., πού ἡ ἦττα δέν τίς παραμόρφωσε».

Γράφοντας ἄλλοτε γιά τό ποιητικό ἔργο τοῦ Θανάση Κωσταβάρα, (ἀναφορικά μέ τίς συλλογές του *Ὁ Γυρισμός*, 1963, *Κατάθεση*, 1965, *Συμπληρώματα*, 1970, *Δώδεκα ἐρωτικά*, 1971, *Ὁ μουγγός τραγουδιστής*, 1982) σημείωνα, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, τά ἀκόλουθα:

«Ἡ πλατιά πόρτα ἀπό τήν ὁποία περνάει τό ποιητικό ἐγώ ἀπό τό ἰδεολογικό ἐπίπεδο στό ὑπαρξιακό εἶναι ἐκείνη τῆς ἠθικῆς στάσης —τῆς ἀκεραιότητος. Ἐδῶ κρίνεται νομίζω περισσότερο ἡ ποιότητα τῶν κειμένων ἀπό τήν πλευρά τοῦ περιεχομένου τους. Πρόκειται γιά καταστάσεις στίς ὁποῖες δοκιμάζεται ἡ συνέπεια τοῦ ποιητικοῦ ἐγώ, καθῶς τό κάθε τι μπορεῖ νά πηγαίνει ὡς τίς ἔσχατες συνέπειές του. Ἡ πιό συγχή λέξη πού ἀπαντάει στά κείμενα γιά τά ὁποῖα μιλῶ εἶναι ἡ λέξη νύχτα καί τά συνώνυμά της. Σημαίνει βέβαια τό φυσικό φαινόμενο καί κάποτε τό θάνατο. Κατεξοχὴν ὁμως σημαίνει τήν ὥρα τῆς κρίσης μέσα στή μοναξιά.

Τῆ νύχτα εἶναι τό μαρτύριο.

Τῆ νύχτα πού κλείνουν οἱ δρόμοι κλείνουν τά φῶτα τά πρόσωπα...

Καί μένεις μόνος μέσ στήν ἀγρύπνια πού σέ ρημάζει.

Μέ τά χρόνια πού πέρασαν τούς φίλους πού χάθηκαν (πού ἀφησες νά χαθοῦν ἴσως)

μέ τήν ἀγάπη πού σ' ἀρνήθηκε τήν ἐξέγερση πού ἔμεινε ἀτέλειωτη

καί πάνω ἀπ' ὅλα μ' αὐτή τήν ἴδια τῆ νύχτα:

Πού σέ τσακίζει στό τέλος σοῦ ἀφανίζει

μέ μιὰ καινούργια ἐλπίδα τήν πιό γενναία σου ἀπόγνωση.

«Στά περισσότερα κείμενα γίνεται αἰσθητή μιὰ ἀγωνιώδης προσπάθεια τοῦ ποιητικοῦ ἐγώ νά κρατηθεῖ ἀπό ὁρισμένες προσωπικές ἀξίες. Ἐχοντας πίσω του μιὰ χαμένη ὑπόθεση, χωρίς πίστη καί ἐλπίδα, μόνο μέσα σ' ἕνα καιροσκοπικό περιβάλλον, ἀγωνίζεται νά πιαστεῖ ἀπό κάτι πού νά ἔχει ἀντίκρισμα στήν ἐσωτερική ζωή του. Τέτοια εἶναι κυρίως ἡ περηφάνια καί τά ὄνειρα.

«Ἡ περηφάνια εἶναι ἀκόμα μιὰ λέξη πού ἀπαντάει πολύ συχνά στά ποιήματα. Δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ἐγωιστική ἔπαρση, ὅπως τήν ἐνοουόμε συνήθως, οὔτε βέβαια μέ τήν ἀλαζονεία. Εἶναι ἕνας τρόπος ἀντίστασης: ἡ ὄρθια στάση ἐνός ἀποφασισμένου νά μείνει πιστός στίς μνήμες καί στόν ἑαυτό του. Ἔτσι πού νά πορεύεται χωρίς ἐνοχές.

Δέν ἔχει αὐταπάτες.

Βλέπει ἀντίκρου τοῦ τό μαῦρο πουλί, τόν γυμνολαίμη νιώθει κιόλα πάνω στά χεῖλη του τό σκοτεινό φιλί...

Μά ὅπως ἀνακαλεῖ στή μνήμη του τήν περασμένη του ζωή δέ βρίσκει ἄλλη πράξη πιό περήφανη ν' ἀκουμπήσει — αὐτός πού τόσες μάχες ἔχει πίσω του — ἔξω ἀπό κείνη τή δύσκολη ἐκλογή.

Τότε πού μόνος ξέκοψε ἀπ' τοὺς ἄλλους καί μόνος πάλι τράβηξε γιά κεῖ πού ἡ μυστική φωνή τόν ὀδηγοῦσε.

Γι' αὐτή. Ἔστω γι' αὐτή καί μόνο θά ἔξιζε.

«Ἄλλη μιὰ συνηθισμένη λέξη μέσα στά ποιήματα εἶναι ἡ λέξη ὄνειρο ἢ ὄνειρα. Ὅχι μέ τήν ἔννοια τῶν μελλοντικῶν πραγματοποιήσεων, σχεδίων κ.λπ. Πρόκειται ἀπλῶς γιά τή δυνατότητα τῆς ἐξόδου σ' ἕναν κόσμο ἐλευθερίας καί τρυφερότητας. Προστατευμένο ἀπό τίς αἰχμές τῆς μίσεως πραγματικότητας. Φυγή; Μᾶλλον, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς περηφάνιας, ἕνας τρόπος ἄμυνας. Ὅταν ἔχει βάλει κανείς σκοπό του νά κρατήσῃ μέ νύχια καί μέ δόντια ἀλώβητη τήν ψυχή του, εἶναι θεμιτό νά κρατάει κάποια ἄκρη πού ν' ἀποτελεῖ τό τελευταῖο ὄχυρό τῆς ἄμυνας του.

Καί μεῖς, μέσα στήν τόση μας φτώχεια εἴχαμε φυλάξει σάν ἀπό ἔνστικτο κάτω στά πιό βαθιά σκοτάδια, μιὰ γωνιά γιά τά ἀπελπισμένα μας ὄνειρα.

Αὐτά τά παράξενα πουλιά πού δέ γνωρίζουν νόμους καί σύνορα.

Πού ξαφνικά εἰσβάλλουν μέσα μας

καί πότε μᾶς ραμφίζουν ἄγρια, ξυπνώντας μας

πότε πάλι γεμίζουν τίς ἄδειες μας κάμαρες μέ πυκνά πράσινα φύλλα σκορπίζοντας τά τραγούδια τους, μέσα στό φόβο καί στήν παγωνιά.

Μ' αὐτά, μόνο μ' αὐτά, μπορέσαμε νά περάσουμε τῆ νύχτα πού ἔμοιαζε ἀτέλειωτη.

«Δίπλα στήν περηφάνια καί στά ὄνειρα θά πρέπει νά ὑπολογιστεῖ, ὡς τρόπος ἄμυνας καί παρηγορίας, καί ἡ ποίηση ἢ, καλύτερα, ἡ ἐπίδοση σ' αὐτή. Ἄν καί κάποτε παίρνει τή σημασία τῆς ἀφόρητης προσπάθειας καί τοῦ βασανισμοῦ.

«Σύμφωνα μέ τά προηγούμενα, ἀναφορικά μέ τό ποιητικό ἐγώ στόν (συλλογικό) τόμο *Ὁ μουγγός τραγουδιστής*, ἔχουμε τήν ἀκόλουθη κλίμακα βιοματικῶν δεδομένων. Ἀρχικά ἕνα ἱστορικό συμβάν, τήν ἦττα τῆς ἀριστερᾶς, πού ἐσωτερικεύεται ὡς συλλογική ἀποτυχία μέ προσωπικό ἀντίκρισμα. Ἐπειτα τήν προδοσία τῶν ἀξιῶν τοῦ ἀγώνα, ἰδίως ἀπό τοὺς ἐπιζήσαντες γιά ὠφελμιστικούς λόγους. Γεγονός πού θέτει αἴτημα ἠθικῆς συνέπειας, τήν ὁποία τό ποιητικό ἐγώ υἰοθετεῖ μέ ἀπόλυτο τρόπο. Ἔτσι ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἱστορίας καί τῆς ἰδεολογίας, μέ ἄκμονα τήν ἀκεραιότητα, περνᾶμε στή σφαῖρα τοῦ ὑπαρξιακοῦ εἶναι. Ὅπου συντελοῦνται δύο βασικές λειτουργίες. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τίς ὥρες τοῦ βασανιστικοῦ αὐτοελέγχου, μέσα στή μοναξιά τῆς νύχτας καί τῆς σιωπῆς. Ἡ ἄλλη ἔχει νά κάνει μέ τήν ὀχύρωση τοῦ ποιητικοῦ ἐγώ πίσω ἀπό τήν περηφάνια, τά ὄνειρα καί τήν ποίηση.»¹

Καθῶς εἶναι φανερό ἀπό τό παράθεμα αὐτό, ὁ λόγος τοῦ Κωσταβάρα, ἀναφορικά πάντα μέ τίς συγκεκριμένες ποιητικές συλλογές, εἶναι λόγος μοναχικοῦ ἀτόμου. Δέν ἔλκεται καί δέν ἀποβλέπει στή δράση τῆς ομάδας, κάτι πού ἀποτελεῖ βασική προϋπόθεση τῆς ἰδεολογίας πού εἶχε ἐνστερνιστεῖ στό παρελθόν. Καί τί, τώρα ἔγινε δεξιός; Καθόλου. Ἀπλῶς, στό βαθμό πού κρίνει μέ γνώμονα τίς πράξεις καί τήν προσωπική του ἀντίληψη, αἰσθάνεται ἰδεολογικά χειραφετημένος. «Τότε πού μόνος ξέκοψε ἀπ'

τούς άλλους / και μόνος πάλι τράβηξε για κεί πού ή μυστική φωνή τόν οδηγούσε», όπως έχει πεί. 'Οδηγός λοιπόν κή μυστική φωνή». Κι όταν ή μυστική φωνή αποκτάει τήν πρωτοκαθεδρία όλα εξαρτιώνται από αυτήν. Άς σημειωθεί πώς ή ιδεολογική χειραφέτηση δέν συνεπάγεται υποχρεωτικά και τήν απόρριψη τής σχετικής ιδεολογίας. Αυτό πού συνεπάγεται όπωσδήποτε είναι ότι παύει στό έξής νά είναι τό άτομο ιδεολογικά κηδεμονευόμενο.

Ό ποιητής λοιπόν ξεπερνάει τό στάδιο τής μαθητείας χειραφετούμενος ιδεολογικά. Σημαίνει τάχα αυτό ότι χειραφετείται και από τό παρελθόν του; Κάθε άλλο: παραμένει εξακολουθητικά δέσμιος του παρελθόντος. Δέσμιος συναισθηματικά, γιατί τότε έζησε έντονες συναισθηματικές καταστάσεις. Δέσμιος στοχαστικά, γιατί εκεί βρίσκεται τό υλικό του προβληματισμού του. Δέσμιος ήθικά, γιατί πάνω στά γεγονότα του παρελθόντος δοκιμάστηκε ή συνείδησή του.

Ή ζωή μας άρχισε μέ σημαίες.

Θυμάμαι άκόμα τραγούδια. Θυμάμαι ντουφέκια, θυμάμαι συνθήματα, θυμάμαι άποσπάσματα...

ή

Μή μέ ρωτάτε γιατί έρχομαι κι επανέρχομαι.

Γιατί μέ βασανίζουν τά ίδια θέματα πάντα.

ή

Γιατί άν ό πόνος περνάει συνήθως μέσα άπ' τά πράγματα ό φόβος μένει ως τό τέλος ανέκφραστος.

Κρατημένος πάνω άπ' τά πρόσωπα.

Και πρό πάντων πάνω άπ' τά λόγια.

Όμως έγώ πρέπει μέσα άπ' αυτά τά πρόσωπα νά ύπάρξω.

Μιλώντας για όλα εκείνα πού είδα

και κυρίως εκείνα πού έζησα.

Ό,τι λέγεται ώστόσο, λέγεται από κάποιον παρόν. Τό παρόν κι όταν δέν αναφέρεται ύπονοείται πάντοτε. Γιατί τά πάντα σ' αυτή τήν ποίηση έχουν νά κάνουν μέ τήν άρνητική σχέση παρελθόντος παρόντος. Άν γίνεται λόγος έτσι για τό παρελθόν, είναι γιατί τό παρελθόν δέν έχει θετική σχέση μέ τό παρόν. Ή, άλλιώς, τό παρόν όχι άπλώς δέν άποτελεί συνέχεια και δικαίωση του παρελθόντος, αλλά και είναι όλωσδιόλου ασύμβατο, μεταξύ άλλων, σε ψυχολογικό επίπεδο. Για τούτο γίνονται πικρές οι λίγες θετικές στιγμές πού φέρνει κάποτε στή επιφάνεια ή φορά των πραγμάτων.

Δέν τ' άντέχω τά μάτια μου απόψε.

Δέν θέλω νά βλέπω ούτε τά γέριχα ξύλα

ούτε τά φύλλα τους νά θυμάμαι και τά πουλιά

πού τραγούδησαν κι έκαναν έρωτα κι έχτιζαν τις φωλιές τους
στόν κόρφο τους.

ή

μέσα στα έχθαμβα στήθη σου

όρτανσίες ξεπηδούν και ξανθά ήλιοτρόπια.

Άνασαίνουν άλάτι οι ώμοι σου.

Τά μαλλιά σου

λυτά πάνω στα πλυμένα βράχια.

Και ξαφνικά

μαύρα σελάχια κολυμπούν μέσα στα μάτια σου άνάστροφα

μαύρα κορμιά πελεκημένα
και κάτω στα βαθιά νερά
μουγκρίζουν
σφαγμένα γελάδια.

Είπα νωρίτερα πώς ό λόγος του Κωσταβάρα στις συλλογές πού αναφέρονται είναι λόγος μοναχικού ατόμου. Φυσικά ένας λόγος μοναχικός πού τείνει μάλιστα νά είναι λόγος «εις εαυτόν», δέν μπορεί παρά νά είναι αντιρητορικός: έσωστρεφής και χαμηλόφωνος. Πράγματι ό λόγος αυτός δέν εκφέρεται σε άνοιχτό χώρο άπευθυνόμενος σε όρισμένο ύποθετικό ή μη κοινό. Έδώ μιλάει κάποιος πού σχεδόν μονολογεί. Κι άν κάποτε φαίνεται νά άπευθύνεται σε κάποιον, αυτός ό κάποιος πρέπει νά βρίσκεται πολύ κοντά του για νά πιάνει τή μονολογική μιλιά του

Όλα αυτά μέχρι και τή συλλογή 'Ο μουγγός τραγουδιστής. Στις επόμενες συλλογές ('Ιστορήματα, 1985, 'Ο φόβος του άκροβάτη, 1989, Κήποι στον Παράδεισο, 1990, Στο βάθος του χρώματος, 1993, Τό ήμερολόγιο τής αύριανής έξορίας, 1995, 'Η μακρινή άγνωστη χώρα, 1999, καθώς και τά Δεκαπέντε τραγούδια άγάπης από τή συλλογή Τά έρωτικά, 1986) κάτι αλλάζει. Τά 'Ιστορήματα ξεχωρίζουν μέσα στο ποιητικό έργο του Κωσταβάρα, μέ τήν έννοια ότι αναφέρονται σε πρόσωπα και γεγονότα ιστορικά ή μυθολογικά. Πρόκειται για κείμενα περισσότερο άφηγηματικά, διατυπωμένα σε τρίτο πρόσωπο, έξω από τή συγκεκριμένη σχέση παρελθόντος-παρόντος, πού χαρακτηρίζει τις προηγούμενες συλλογές. Τό μόνο στοιχείο πού ύπάρχει κι εδώ κυριαρχικό είναι τό συνειδησιακό πρόβλημα τής άκεραιότητας μπροστά στις δύσκολες στιγμές του βίου. Τό «κάτι αλλάζει» ώστόσο, πού προανάφερα, άφορά τις μετά τά 'Ιστορήματα συλλογές. Τί αλλάζει ακριβώς; Άλλάζει ή ένταση τής σχέσης του ποιητικού έγώ μέ τό παρελθόν και τό παρόν. Τό παρελθόν ως έποχιακό τραύμα βέβαια δέν σβήνει, παύει όμως νά είναι έξισου δυναστευτική ή παρουσία του. Και τό παρόν μπορεί νά κοιταχτεί διαφορετικά μέσα από τήν θετική έρωτική εμπειρία και τήν ποιητική του λόγου. Μ' αυτά τά δύο δεδομένα είναι σαν νά ανοίξαν δύο νέα παράθυρα στή ζωή πού συνεχίζεται. Μαζί κι ό ποιητικός λόγος, πού παραμένοντας μοναχικός και χαμηλόφωνος, κερδίζει τό δικό του στοίχημα. Όμως, στο μεταξύ, έχουμε ήδη άπομακρυνθεί από τήν «ποίηση τής ήττας».

Βύρων Λεοντάρης. Όπως στήν περίπρωση του Κωσταβάρα έτσι και στο ποιητικό έργο του Λεοντάρη έχουμε ένα πρώτο ποιητικό στάδιο ιδεολογικά φορτισμένο. Σχηματοποιώντας θά έλεγα πώς τό στάδιο αυτό άφορά τις δύο πρώτες συλλογές, Γενική αίσθηση, 1954 και 'Ορθοστασία, 1957. Είναι εύκολο νά παρατηρήσει κανείς στα κείμενα των συλλογών αυτών πώς ό κόσμος παρουσιάζεται χωρισμένος σε δύο στρατόπεδα. Άπό τή μία μεριά έχουμε τους μαχητές του καλού, αυτούς πού θέλουν ένα κοινωνικά δίκαιο, ειρηνικό και εύτυχισμένο μέλλον. Και από τήν άλλη μεριά όλους εκείνους πού αντιμάχονται τή φωτεινή πλευρά τής ζωής. 'Ο ποιητής, καθώς είναι ένόητο, τάσσεται μέ τό μέρος των πρώτων.

Καθίσαμε τριγύρω άπ' τήν πληγή

παιδιά του τελευταίου πολέμου και φωνάξαμε:

Δέ σταματάει ποτέ ή ζωή!

Πήραν φωτιά τώρα ως κι οι μίνες των νεκρών

καιγονται οι φυλακές, φλέγονται τά στρατόπεδα

και άγρια μία φλόγα κυβερνάει τόν ουρανό.

Άνοιξη, Άνοιξη!... κι άχ, δέ γιατρεύεται

τούτη ή ἐλπίδα τῆς ζωῆς, ή ἐλπίδα τῆς ἀγάπης.
 Δέ σκοτώνεται μέ κανένα θάνατο
 δέ φμώνεται μέ κανένα πόλεμο, δέ γιαιτρεύεται
 αὐτό τό μεγάλο ἀνθρώπινο πάθος,
 πού οἱ τύραννοι θαρροῦν πώς θά μποροῦνε πάντοτε
 νά τό διατιμοῦν: «Εἰρήνη...»

Σύμφυτο μ' αὐτόν τόν προσανατολισμό εἶναι τό πνεῦμα τῆς ομάδας
 πού ἀποπνέουν τά κείμενα. Ἡ ἔννοια τῆς συντροφικότητας καί ὅταν δέν
 δηλώνεται ρητά ὑπονοεῖται σχεδόν πάντα. Γι' αὐτό ή ἐκφορά τοῦ λόγου
 γίνεται συχνά σέ δεύτερο πρόσωπο - ἐνικό ή πληθυντικό.

Κράτα καλά τή βάρδια σου,
 δέσε τά μάτια σου στόν ἄνεμο,
 σφίξε τίς φλέβες σου κι ἀγρύπνια
 πάνω ἀπό τήν παλίρροια τῆς νύχτας καί τοῦ ἡλίου
 κράτα καλά τή βάρδια.

Παράλληλα εἶναι εὐδιάκριτο τό μαχητικό φρόνημα τοῦ ποιητικοῦ ὑπο-
 κειμένου. Ἰπάρχει ἕνας στόχος, ἕνας σκοπός ζωῆς πού δίνει νόημα στίς
 πράξεις. Κι ὁ ἀγώνας εἶναι ή ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτυχία
 τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ.

Ἀγάπη πάντοτε κι ἀγώνας θά σέ πλάθουν καί θά δίνουν
 νόημα στόν πυρετό τῆς ὑπαρξῆς σου, μ' ἕνα φῶς
 φτεροκοπώντας γύρω σου τίς στάχτες νά σοῦ πλύνουν
 — Σήκω! τῆς ζωῆς δέ σταματάει ποτέ ὁ τριχυμισμός.

Μαζί μέ τή μαχητικότητα πάει ή αἰσιοδοξία καί ὁ ἐνθουσιασμός.
 Κάποτε μάλιστα θαρρεῖ κανείς πώς τό ποιητικό ἐγώ βρίσκεται σέ κατά-
 σταση ψυχικῆς αἰσιομανίας.

Ἄλα αὐτά βέβαια δηλώνονται μέ τό λόγο. Ὁ λόγος σ' αὐτές τίς συλ-
 λογές εἶναι ἔντονα ἐξωστρεφῆς. Ὅ,τι λέγεται προϋποθέτει ὁμόφρονα
 ἀφτιά. Τό πρόσωπο πού μιλάει δέν μονολογεῖ, ἀλλά ἀπεθύνεται πρὸς
 κάποιον ή κάποιους. Ἄλλωστε δέν μιλάει ἀπλά, περισσότερο φωνάζει.
 Πρόκειται δηλαδή γιά μιὰ μεγαλόφωνη ἐκφορά τοῦ λόγου ἀπό θέση, κατά
 τρόπο πού νά ἀποκτάει κάποτε ὑψηλή κηρύγματος. Ἄλλοτε πάλι μοιάζει μέ
 ἐγερτήριο σάλπισμα τῶν συνεδῆσεων.

Γυρνᾶμε καί στριφογυρνᾶμε
 εἶν' οἱ ζωές μας δύσκολες, παράτολμες κι ὑπέροχες,
 εἶν' οἱ ζωές μας ἴγνη ἀγριμιῶν πάνω στήν ἄμμο
 — βαδίζουμε, βαδίζουμε καί θά συναντηθοῦμε,
 γιατί δέ μᾶς χωρίζει τό ἄπειρο,
 γιατί μετριοῦνται αὐτά, πού μᾶς χωρίζουν.
 ή
 — Σήκω, τῆς δικαιοσύνης ἄγριο χέρι,
 τά δεσμά, πού μᾶς σφίγγουν, τώρα σπάσ' τα!
 Ὅχι ὡς τό κόκαλο νά φτάσει τό μαχαίρι.
 Πρὶν ἀπό τό «Τετέλεσται» - ἀνάστα!

Σ' αὐτά τά γραφτά, καθὼς εἶναι φυσικό, πρόέχει τό νόημα, τό τί
 λέγεται καί ὅχι ἐξίσου τό πῶς λέγεται. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ λόγος
 εἶναι σχετικά ἀδούλευτος. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος, ἐπειδή ὁ ποιητής δέν ἔχει
 βρεῖ ἀκόμα τόν ἑαυτό του, ή μαθητεία του σέ ἄλλους ποιητές δύσκολα

ξεπερνᾶει τό ἐπίπεδο τῆς μίμησης (Καρυωτάκης, Ἐλύτης, Ρίτσος,
 Μαγιακόφκι, Ρίλκε).

Ὅμως ὁ ποιητής δέν μένει σ' αὐτό τό πρῶτο στάδιο, πού ἀντιπροσω-
 πεύεται, ὅπως ἔχω πεῖ, ἀπό τίς συλλογές του, *Γενική αἰσθησι καί Ὁρθο-
 στασία*. Στά ἐπόμενα τέσσερα βιβλία του, *Ἡ ὁμίχλη τοῦ μεσημεριοῦ*,
 1959, *Ἀνασύνδεση*, 1962, *Κρύπτη*, 1968 καί *Ψυχοστασία*, 1972, περ-
 νᾶει σ' αὐτό πού ὁ ἴδιος ὀνόμασε «ποίηση τῆς ἡττας». Ἄς σημειωθεῖ πῶς
 τό σχετικό δοκίμιο τό δημοσίευσε τό 1963, τήν ἐποχή δηλαδή πού στό
 ποιητικό ἐπίπεδο πραγματοποιοῦσε κάτι ἀνάλογο. Καλύτερα ὁμως νά μή
 συσχετίσουμε πολύ στενά τό δοκίμιο μέ τήν ποίηση τῆς ἴδιας περιόδου -
 δέν εἶναι ἀπόλυτα συναρτημένες αὐτές οἱ δύο λειτουργίες κι ἄς λένε οἱ
 φιλόλογοι ἄλλα. Πᾶμε στά κείμενα.

Στήν *Ὁμίχλη τοῦ μεσημεριοῦ* γίνεται ἀμέσως φανερό πῶς κάτι οὐσια-
 στικό ἀλλάζει στήν ποίηση τοῦ Λεοντάρη. Πρόκειται γιά τό ράγισμα τῆς
 αἰσιοδοξίας. Κι ὕστερα ἀπό τό ράγισμα τῆς αἰσιοδοξίας μένει τό ἔδαφος
 ἐλεύθερο νά εἰσχωρήσουν ή ἀπογοήτεψη, ή κατῆφεια, ή μελαγχολία, ἀλλά
 καί τά ἐρωτηματικά καί τό κριτικό πνεῦμα. Κάποτε μάλιστα νομίζει
 κανείς πῶς στή φωνή του, πού ἤχουσε πρὶν ἐνθουσιαστική, συνηγοῦν θρη-
 νητικές νότες.

Τό δεῖλι σέρνεται κι ἀλλάζει πάλι δέρμα
 μέσ στίς ψυχές μας, ἀπαρνιέται ὅλα ξανά
 τά χρώματά του - κι ἀπομένουμε στεγνά
 τοπία χωρίς ἀρχή καί χωρίς τέρμα.
 ή
 Ἔσπασα πιά τίς σάλπιγγες
 ἔκαψα τίς σημαῖες.
 Τώρα μιλῶ μέ τήν ἀνθρώπινη φωνή μου,
 ἄχ, τώρα σᾶς μοιράζω τήν ψυχή μου
 — κι ἐσεῖς γυρνᾶτε ἄλλοῦ τό πρόσωπο.

Ταυτόχρονα, στήν ἴδια συλλογή, ἔχουμε καί τά πρῶτα σημάδια διι ὁ
 λόγος κάνει στροφή ἀπό τόν ἀνοιχτό χῶρο πρὸς τόν κλειστό. Ἀπό τόν
 ὑπαίθριο ρητορικό λόγο, πρὸς τόν «εἰς ἑαυτόν» μέσα στό μοναχικό περὶ-
 βάλλον, ἄς ποῦμε, ἑνός δωματίου.

Ἡ ὁμίχλη μπαίνει ἀπό παντοῦ στό σπίτι
 κι ὅσα γιά σένα εἶγες ἐλπίσει
 ἔχουνε τώρα πιά ὅλα σβήσει,
 Ἡ ὁμίχλη μπαίνει ἀπό παντοῦ στό σπίτι.

Ἡ πίστη σου — πού τή σηκώναν ἄλλοι —
 βαραίνει τώρα καί συνθλίβει
 καμιά σιωπή πιά δέ σέ κρύβει
 καμιά καταφορά δέν ἀναβάλλει.

Βλέπουμε ἐπίσης σ' αὐτούς τούς στίχους νά σημειώνεται ή ἀπώλεια
 τῆς ἐλπίδας καί τῆς πίστης. Πράγμα πού θά συνεχιστεῖ, ὅπως καί ὅλα τά
 παραπάνω νέα στοιχεῖα, στίς ἐπόμενες τρεῖς συλλογές. Στήν ἀμέσως
 ἐπόμενη, τήν *Ἀνασύνδεση* γίνεται ιδιαίτερα αἰσθητός ὁ ἔντονος σκεπτικι-
 σμός πάνω στά δεδομένα τῆς ζωῆς.

Ἐσύ πού σέ ταμπούρι ή σέ κελί ἐπιμένεις,
 κι ἐσύ πού καρτερεῖς κι ἐσύ πού ἐνδίδεις

πῶς ξέρεις πῶς αὐτό εἶναι τό σωστό
 πῶς τώρα αὐτό εἶναι τό σωστό
 ἀφοῦ μαζί σου ὄρουν δυνάμεις ἀγνωστες
 κι ἐνῶ γι' ἄλλου τραβᾶς ἐσύ, αὐτές ἄλλου σέ βγάζουν...

Βέβαια ἡ πορεία δέν εἶναι τόσο ὁμαλή, ὅσο τήν παρουσιάζω μέ τά παραπάνω. Στά πλαίσια τῆς ἀλλαγῆς πού πραγματοποιεῖται παρατηροῦνται κάποτε λοξοδρομίσματα, καθυστερήσεις καί πισωγυρίσματα. Ὅχι ὁμως τέτοια πού νά ἀνακόπτουν τή γενική πορεία πού ἀκολουθεῖ τό ποιητικό ρεῦμα τώρα. Στίς ἐπόμενες δύο συλλογές, *Κρύπτη* καί *Ψυχοστασία*, τό ὑπαρξιακό πρόβλημα δξύνεται, ἔτσι πού τό ποιητικό ἐγώ νά βρίσκεται σέ ἀδιέξοδο καί στά πρόθυρα μιᾶς μηδενιστικῆς ἐκδοχῆς τῶν πάντων. Ἀκόμα καί ὁ ἔρωτας καί ἡ ἴδια ἡ ποιητική προσπάθεια ἔχουν τό σπέρμα τῆς ματαιότητος μέσα τους. Ὅσο γιά τό παρελθόν, μόνη θετική ἀχτίδα ἐκείνοι πού σκοτώθηκαν μέ τό κεφάλι ψηλά. Κατά τά ἄλλα τό παρελθόν ἀποτελεῖ ἔδαφος ἀναθεωρητικῶν ἰσολογισμῶν.

— Ἡ ἡλικία εἶναι σκόνη τῆς ζωῆς ἐπάνω μας

κάθε πού σμίγουν τά κορμιά σηκώνεται σάν σύννεφο τριγύρω
 μᾶς στριφοτυλίγει καί μᾶς πνίγει
 τί ἄλλο ἀπ' αὐτό θά μάθουμε ποτέ
 γιατί λοιπόν τρομάζουμε μπρός σ' ἕνα γερασμένο πρόσωπο;
 — Τρομάζουμε ὄχι γι' αὐτό πού κάποτε ὑπῆρξαμε
 ἀλλά γι' αὐτό πού δέν ὑπῆρξαμε. Ὁ χρόνος
 σκεπάζει τά κενά τῆς ὑπαρξῆς μέ μιᾶ χεριά ξερόχορτα
 σάν τίς παγίδες τῶν θεριῶν — τσακίζεσαι
 ἔτσι ὅπως ὅταν ρίχνεσαι κι αὐτοκτονεῖς σ' ἕνα φωταγωγό...
 ἦ

— Τίποτε δέ γυρεύω νά σωθεῖ
 κι οὔτε εἶναι σωτηρία ἡ τέχνη.
 Νά ζήσουμε χωρίς φτιασιδία δίχως ἐκμαγεῖα
 νά ζήσουμε νά ζήσουμε
 — ἡ τέχνη μαρτυράει μόνο γι' αὐτό πού πιά σχεδόν ἔχει πεθάνει
 εἶναι κι ἡ ἴδια ἕνα ψυχομαχητό.

Βρισκόμαστε ἤδη πολύ μακριά ἀπό τό πρόσωπο τῶν δύο πρώτων συλλογῶν πού ἀτένιζε τό μέλλον μέ πίστη, σιγουριά καί ἐλπίδα. Τώρα ἔχουμε μπροστά μας μιᾶ ἀπογυμνωμένη ὑπαρξή χωρίς τίποτε ἀπό ἐκεῖνο τόν προστατευτικό ἰδεολογικό μανδύα τοῦ παρελθόντος.

Ὁ λόγος στίς τέσσερις συλλογές στίς ὁποῖες ἀναφέρομαι τείνει νά εἶναι ὁλοένα πιο ἐσωστρεφῆς καί χαμηλόφωνος - ἂν καί ποτέ δέν φτάνει νά εἶναι ἰδιαίτερα χαμηλός γιατί μέσα του λανθάνει πάντα μιᾶ κάποια δόση διαμαρτυρίας καί ὀργῆς.

Τά ἐπόμενα τρία βιβλία τοῦ Λεοντάρη, *Μόνον διά τῆς λύπης*, 1976, *Ἐκ περάτων*, 1986 καί *Ἐν γῆ ἄλμυρά*, 1996, σχηματοποιώντας πάντα ἀπό τήν πλευρά μου, θά ἔλεγα πῶς ἀπαρτίζουν ἕνα τρίτο στάδιο ποιητικῆς ἐξέλιξης. Προϋποθέτοντας ὅλα τά κεκτημένα τοῦ προηγούμενων τέσσερων συλλογῶν, πηγαινουν ἕνα βῆμα παραπέρα. Ὅ,τι προέχει τώρα εἶναι ἡ ἀγωνιώδης ἀναζήτηση τοῦ εἶναι καί τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Καλύτερα: ἡ ἀγωνιώδης ἀναζήτηση τῶν ὀρίων ἀναφορικά μέ τό γνήσιο ἄλλοθι τῆς ὑπαρξῆς καί τοῦ λόγου. Κάποτε ὁ ποιητικός λόγος φτάνει νά μοιάζει

μέ μελέτη τοῦ τίποτα ἢ τοῦ κενοῦ. Ἰδιαίτερα σέ μερικά ποιήματα ποιητικῆς. Κι ὁμως ἐδῶ βρίσκονται οἱ κορυφαῖες πραγματώσεις τοῦ ποιητῆ. Μέ λόγο λιτό καί φωνή καθαρά προσωπική, γυμνός ὑπαρξιακά ἀπό κάθε φιλοσοφικό ἢ μή δεκανίκι, ἔρημος μέσα στήν ἐποχή του, δίνει τή μαρτυρία μᾶς ἀπότυχίας, ἡ ὁποία ἐκφρασμένη συμβαίνει ταυτόχρονα ν' ἀποτελεῖ ἐξαιρετικό ποιητικό ἐπίτευγμα.²

Κωσταθάρας - Λεοντάρης. Ὁ πρῶτος γεννήθηκε τό 1927 καί ὁ δεύτερος τό 1932. Τούς χωρίζουν πέντε χρόνια. Ὅστόσο σύμφωνα μέ μιᾶ ἀρκετά συμβατική γραμματολογική διάκριση ὁ Κωσταθάρας ἀνήκει στήν πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά κι ὁ Λεοντάρης στή δεύτερη. Πέρα ἀπό αὐτή τή γενική διάκριση, τήν ὁποία μπορούμε νά ἀγνοήσουμε, ὑπάρχουν μερικά σημεῖα μέ τά ὁποῖα ἀποκλίνουν μεταξύ τους καί μερικά μέ τά ὁποῖα συγκλίνουν.

Ὁ Κωσταθάρας, ἀπό ἐμπειρική ἀποψη, εἶναι πιο κοντά στήν ἀντίσταση καί στόν ἐμφύλιο. Κι αὐτό δέν εἶναι ἀνεξήγητο. Τό 1943 λ.χ. εἶναι 16 χρόνων, ἐνῶ ὁ νεότερός του μόλις 11. Γι' αὐτή τήν ἡλικία ἡ διαφορά τῶν 5 χρόνων εἶναι ἀρκετά σημαντική. Ὁ δεκαεξάχρονος, ἀντίθετα ἀπό τόν ἐντεκάχρονο, ἔχει τή δυνατότητα νά πάρει ἐνεργό μέρος στά γεγονότα. Μιᾶ ἄλλου εἴδους διαφορά ἀνάμεσά τους ἀφορᾶ τήν ὑφή τοῦ ποιητικοῦ τους λόγου. Ὁ λόγος τοῦ Κωσταθάρα εἶναι, συγκριτικά, θυμικότερος καί ἀπολογητικότερος, ἐνῶ τοῦ Λεοντάρη στοχαστικότερος καί ἐπιθετικότερος — μιᾶ καί ποτέ δέν τόν ἐγκαταλείπει ἕνα ὑπόλειμμα διαμαρτυρίας καί ὀργῆς. Ἴσως κι ἐδῶ τά πέντε χρόνια κάτι νά σημαίνουν, γιατί στόν Κωσταθάρα γίνεται δεκτό ἕνα αἶσθημα εὐθύνης γιά τό παρελθόν, πράγμα πού δέν τό βλέπουμε στήν ποίηση τοῦ Λεοντάρη.

Ἀπό τ' ἄλλο μέρος ἔχουμε δύο ποιητές ἀρκετά ἀνάλογης ἀφετηρίας καί ἐξέλιξης. Ἡ ποίησή τους διακρίνεται σέ τρία στάδια ἢ φάσεις. Μιᾶ πρώτη ἰδεολογικά φορτισμένη καί ποιητικά χαμηλῆς στάθμης. Μιᾶ δεύτερη ὅπου ἔχουμε ἰδεολογική χειραφέτηση, μέ ὅλα τά συνεπαγόμενα, καί ἀνοδο τῆς ποιητικῆς στάθμης. Καί μιᾶ τρίτη κορυφαίας προσωπικῆς δημιουργίας. Ἐνα ἄλλο κοινό σημεῖο μεταξύ τῶν δύο ποιητῶν εἶναι ὅτι ὠρίμασαν ἀσυνήθιστα καθυστερημένα —μετά τά σαράντα τους. Κι οἱ δύο πάντως μακροήμερευσαν, ξεχώρισαν καί ἤδη θεωροῦνται σημαντικοί μεταπολεμικοί ποιητές. Ἄς λογαριαστεῖ τέλος στά κοινά τους τό γεγονός πῶς στό τρίτο ποιητικό τους στάδιο ἐπιδόθηκαν κι οἱ δύο σέ ποιήματα ποιητικῆς. Μιᾶ ἐπίδοση πού τήν εἶδαμε καί σ' ἄλλους ἀριστερούς ποιητές, ἀλλά ὄχι στό βαθμό τοῦ Κωσταθάρα καί τοῦ Λεοντάρη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιώργος Ἀράγης, «Τό ποιητικό ἐγώ στόν τόμο Ὁ μουγγός τραγουδιστής τοῦ Θανάση Κωσταθάρα», περιοδικό *Ἐλίτροχος*, τεῦχος τρίτο, Πάτρα, 1994.
2. Περισσότερα γιά τό τρίτο ποιητικό στάδιο τοῦ Λεοντάρη στό κείμενό μου «Ποίηση: ἀντικείμενο καί πράξη στόν ποιητικό λόγο τοῦ Β. Λεοντάρη», περιοδικό *Γράμματα καί τέχνες*, τεῦχος 80, Ἀθήνα, 1997.

Τά ποιητικά ἀποσπάσματα του Θ. Κωσταθάρα προέρχονται ἀπό τό συλλογικό τόμο «Ὁ μουγγός τραγουδιστής». Μέ τή σειρά που ἀπαντοῦν στό κείμενο ἀνήκουν στίς ἀλόλουθες σελίδες τοῦ τόμου: 112, 20, 33, 69, 68, 14.

Τοῦ Β. Λεοντάρη προέρχονται ἐπίσης ἀπό τό συλλογικό τόμο «Ψυχοστασία». Μέ τή σειρά πού ἀπαντοῦν στό κείμενο, ἀνήκουν στίς σελίδες τοῦ τόμου: 27, 32, 71, 85, 112, 126, 130, 144, 173 καί 174